

بررسی نحوه رویارویی دولت اسلامی با پدیده انحصار و تجارب جمهوری اسلامی ایران

دکتر لطفعلی عاقلی^۱

رضا وفایی یگانه^۲

چکیده:

در این مقاله با نگاهی به بازارهای عصر نبوی، این بازارها را از حیث وجود رقابت یا انحصار بررسی کرده و شیوه‌های مختلف رویارویی دولت اسلامی را با پدیده انحصار (که منجر به انباشت ثروت در دست عده‌ای خاص و تبعیض و فقر می‌شود) و نیز تشویق رقابت مطرح می‌کنیم. در این راستا با مطالعه اسنادی و بهره‌گیری از آیات و احادیث به ویژه احادیث متواتر، شواهد مربوطه را ارائه می‌دهیم. سپس تجربه جمهوری اسلامی ایران که با هدف برپایی حکومت اسلامی تشکیل شده، در برخورد با انحصار ارزیابی می‌شود و برای موفقیت بیشتر دولت در تشویق رقابت و تحدید انحصار، راهکارهای لازم ارائه می‌شود. بر اساس نتایج این تحقیق، بازارهای عصر نبوی و عملکرد ائمه در برخورد با نارسایی‌های بازار حاکی از توجه شدید به سازوکار نیروهای طبیعی عرضه و تقاضا بوده و جز در موارد بحرانی و ضروری و به اقتضای مصالح عمومی، دخالتی در بازارها صورت نمی‌گرفته است. با تطبیق شرایط حاکم بر آن دوران و سه دهه بعد از انقلاب، به این نتیجه می‌رسیم که هنوز بستر رقابتی با گرایش و تأکید بر حذف انحصارات در اقتصاد ایران شکل نگرفته و اقدام عملی برای توسعه فضای رقابتی در بازارهای ایران به ویژه بخش صنعت صورت نگرفته است.

واژگان کلیدی: بازار عصر نبوی، انحصار، دولت اسلامی، انباشت ثروت.

---

۱. عضو هیات علمی دانشگاه تربیت مدرس

۲. کارشناس ارشد اقتصاد و پژوهشگر پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه

شواهد تاریخی در قبل و بعد از بعثت پیامبر گویای آن است که شهر مکه از اهمیت قابل ملاحظه‌ای در جریان تجارت اعراب و سایر ملل برخوردار بوده و شیوه‌های مختلف تجاری در دوره پیش از بعثت رایج بوده که با تعالیم و آموزه‌های قرآنی دچار تغییرات شگرف شده است. تحریم معاملات ربوی، معاملات کالی به کالی، تحریم استثنای بخشی از این تحولات محسوب می‌شود.

در زمینه الگوهای متداول بازار در عصر نبوی از حیث وجود رقابت یا انحصار، شواهد چندانی در دست نیست اما نگاهی به روایات و احادیث منقول از پیامبر و ائمه اطهار تأیید چندانی بر وجود انحصار به دست نمی‌دهند، به طوری که مطابق یکی از روایات، پیامبر نرخ (سعر) را موقوف به خداوند کرده و در روایت دیگر، دخالت در آن را بدعت شمرده است.

در زمینه اقتصاد ملی نیز، تجربه تاریخی دولتهای بعد از انقلاب حاکی از تغییر نگرش به سمت ملی کردن و سلطه انحصاری دولت بر تقریباً اغلب فعالیتهای اقتصادی در دهه اولیه بعد از انقلاب و سپس تغییر رویکرد به سمت کاهش فعالیتهای بخش دولتی در دهه دوم و خصوصی‌سازی به ویژه در دهه سوم بعد از انقلاب بوده است.

این مقاله در ۹ بخش تنظیم شده است: در بخش اول، پدیده بازار در عصر نبوی ارائه می‌شود. در بخش دوم، منع احتکار در اسلام به مثابه نوعی انحصار در توزیع و در بخش سوم، نظر فقها در باب احتکار بیان می‌شود. در بخش چهارم، ادله و شواهد مثبت بازار رقابتی در اسلام و در بخش پنجم، نظر اندیشمندان و فقها در خصوص بازار عرضه می‌شود. در بخش ششم، انحصار و دولت به اجمال در اقتصاد متعارف بحث می‌شود. بخش هفتم، اختصاص به عملکرد دولت در برخورد با انحصار از جنبه‌های قانونی دارد. بخش هشتم، شواهد تجربی از عملکرد اقتصاد ایران را تبیین می‌کند و به بخش نفت توجه ویژه دارد و انتهای مقاله به جمع‌بندی و توصیه‌های سیاستی اختصاص دارد.

۱. پدیده بازار در عصر نبوی

بررسی تاریخ جامعه مسلمانان نشان می‌دهد که آزادی اقتصادی توسط سنتهای جامعه در کنار نظام قانونی تضمین شده است. پیامبر(ص) حتی زمانی که قیمتها به شدت افزایش یافته بود، تثبیت قیمتها را نپذیرفت. امتناع بر این مبنا بوده است که تغییرات قیمت ناشی از عوامل داخلی عرضه و تقاضا و نبود

فشارهای ناشی از خرید و فروش نباید سبب شود تولیدکنندگان کالاهای خود را به قیمت کمتر از قیمت بازار بفروشند.

همچنین زمانی که پیامبر (ص) ایده مربوط به دریافت و خرید محصولات کشاورزان را قبل از رسیدن آنها به مکان بازار و اطلاع از آنچه در آن می‌گذرد، رد کرده و در واقع نشان از تمایل وی به حداقل‌سازی شکاف اطلاعاتی بازار دارد.

پیامبر (ص) در بیان انحصار و نیرنگ در معامله هم بسیار جدی بوده، آنها را برابر با بدترین گناهان و عدم اعتقاد به خدا قرار داده است (صدیقی و همکاران، ۱۳۷۵، صص ۲۸۳ و ۲۸۴). به اعتقاد ابن تیمیه عناصر انحصارگر باید از بازار کنار گذاشته شوند و هنگامی که عناصر انحصاری در بازار یافت شدند به دولت (محتسب) اجازه داده می‌شود در بازار مداخله و قیمت معادل تعیین کند.

پیامبر رفتار انحصارگرانه را در اینکه انحصارگر با ایجاد شرایط انحصاری و افزایش قیمت کالایش به دیگران آسیب رساند یا حتی برای بیرون کردن سایر فروشندگان و ورشکست کردن آنها قیمت کالای خود را از حد تعادلی کاهش دهد، ممنوع کرده که روایت زیر مؤید این نکته است:

رسول اکرم (ص) در بازار بر مردی گذر کرد که کالایی را ارزانتر از قیمت متعارف آن می‌فروخت. حضرت به او فرمود: در بازار ما، کالا را به قیمتی کمتر از نرخ بازار می‌فروشی؟ گفت: بله. حضرت فرمود: آیا این کار به دلیل از خودگذشتگی و برای خداست؟ عرض کرد: آری. حضرت فرمود: بر تو بشارت باد! کسی که کالایی را به بازار ما می‌آورد، مثل مجاهد در راه خداست و کسی که در بازار ما احتکار می‌کند، همانند ملحد در کتاب خداست (نقل از دعائم‌الاسلام در کتاب نظام اقتصادی علوی، صص ۳۶۹-۳۷۰).

مجاوزه فوق نشان می‌دهد که کاهش قیمت اگر به نفع عموم و در راه خدا نباشد، به ورشکستگی دیگران و ایجاد انحصار می‌انجامد.

پیامبر (ص): کسی که در مورد نرخهای مسلمانان دخالت کند تا قیمت آنها را برایشان گران سازد، بر خداوند متعال است که او را وارونه به سخت‌ترین جای جهنم پرتاب کند (آذری قمی، ۱۳۷۳).

در پاسخ به درخواست قیمت‌گذاری کالاها و جلوگیری از نوسانات کاهشی و افزایشی قیمتها، پیامبر (ص) فرمود: من دوست ندارم خدا را ملاقات کنم با بدعت و کاری که راجع به آن دستوری نداده است. بگذارید بندگان خدا از دست یکدیگر روزی بخورند (آذری قمی، ۱۳۷۳).

روایت مذکور نشان می‌دهد که پیامبر قائل به دخالت دولت یا حاکم اسلامی در نظام طبیعی قیمت‌ها و سازوکار عرضه و تقاضا نبود و این نظام را در اختیار و قدرت الهی دانسته و مداخله در جهت تثبیت و تنظیم قیمت‌ها را بدعت می‌شمرد.

در اسلام ایجاد تقاضای مصنوعی و تحریک قیمت‌ها جایز نیست. در حدیثی از پیامبر نقل است: "لا تلقوا اسلع حتی یهبط بها الی السوق": به استقبال اجناس نروید تا زمانی که آنها به بازار عرضه شود. بدیهی است با افزایش عرضه و وجود تقاضا برای کالا، قیمت عادلانه در بازار برای فروشندگان و خریدار تحقق می‌یابد. این حدیث پیامبر ناظر بر فرایندی بوده که طی آن بازرگانان عمده به محض اطلاع از حرکت کاروانهای تجاری از شهری به شهر دیگر، قبل از ورود به استقبال آنها رفته و به هر طریق ممکن، محموله کاروان را یکجا خریداری نموده و در سلطه انحصاری خود قرار می‌دادند. این فرایند به "تلقی رکبان" نیز معروف است.

اسلام موارد ایجاد انحصار و تجمع ثروت و راکدگذاشتن آن را در مفاهیمی چون منع ربا، منع حمی، منع استثنار، تحریم کنز، منع اتراف و تکاثر و ممنوعیت احتکار دانسته است. درباره ربا نیز در آیه ۲۷۵ به بعد سوره بقره رباخواری مترادف با اعلان جنگ با خدا و رسول خداست. آیه یکم به بعد سوره همزه، ناظر بر عذاب دردناک برای جمع‌کنندگان طلا و نقره است در صورتی که آنها را در راه خدا انفاق نکنند. حمی نوعی انحصار زمینها (به اصطلاح امروزی زمین‌خواری) و ثروتهای طبیعی است که تصاحب‌کنندگان بدون تلاش و کار بر زمین و تولید، صاحب آن می‌شوند. پیامبر(ص) قسمتهایی از زمینهای موات را (به عنوان حمی) در راه مصالح عمومی اختصاص داد. استثنار در لغت به معنای استبداد در انحصار و ویژه‌سازی و امتیازدهی معنی شده است. از امام رضا(ع) نقل است که پنج کس مورد لعن من هستند... و کسی که مال عموم(فیء) را به انحصار درآورد(اصغری، ۱۳۷۷).

قیمت‌گذاری کالاها و خدمات، عمومیت ندارد و حتی در روایات، پیامبر پیشنهاد قیمت‌گذاری را رد کرده‌اند: انما اسعر الی الله (صعود و نزول نرخ یا قیمت مربوط به خداوند است) (وسائل الشیعه، جلد ۱۱، ص ۳۱۷).

در تشخیص مصالح جامعه علاوه بر معیار کلی تکاملی بودن اسلام، هر اقدامی که منجر به انحصار و تمرکز و تکاثر شود، حاکم اسلامی یا دولت اسلامی می‌باید با آن مبارزه کند.

۲. منع احتکار در اسلام

از احکام بازار اسلامی ممنوعیت احتکار است. محتکر حق ندارد کالا را انبار کند، قیمتش را بالا برد و سود سرشاری کسب کند. اسلام مانع احتکار شده تا نظام بازار از حالت طبیعی خارج نشود و قیمتها به طور طبیعی تعیین شوند. احتکار، انحصار در توزیع است که در اسلام نهی شده است.

مطابق احادیث و روایات، انواع احتکار به صورتهای زیر تقسیم بندی شده است:

(۱) گردآوری و حبس کالا به منظور تجارت و داد و ستد در زمان فراوانی آن به طوری که مردم به آسانی به آن دسترسی یابند و انبارکردن (حبس) تأثیری بر وفور کالا نداشته باشد و جوابگوی نیاز مردم باشد.

(۲) محتکر کالا را در زمان فراوانی کالا و جوابگویی به نیاز مردم، حبس کند اما حبس آن بر روی کالای موجود در بازار به لحاظ جوابگویی به نیاز مردم تأثیر بگذارد و برای رفع نیاز مردم کافی نباشد.

(۳) محتکر کالا را در وقت کمیابی آن حبس کند و مقدار کالای موجود در بازار جوابگوی مردم نباشد و حبس کالا بر زندگی متعارف و عادی مردم تأثیر گذارد.

(۴) در زمان فراوانی کالا برای مردم، محتکر کالا را گردآوری و احتکار نماید، سپس کالا در بازار کمیاب شود و مردم به آن نیاز داشته باشند اما کمیابی به خاطر عمل محتکر نباشد.

(۵) جمع آوری کالا برای داد و ستد نباشد، برای مصارف شخصی باشد (اصغری، ۱۳۷۷).

پیامبر(ص): هرکس چهل شب طعامی را احتکار کند از خدا دور شده است و خداوند هم از او بری است (روایت حاکم نیشابوری در مستدرک) (منتظری، ۱۳۶۷). روایت کنز العمال: هرکس چهل روز طعام را بر امت من احتکار کند و آن را صدقه دهد، خداوند از او نمی پذیرد. موارد احتکار عموماً شامل گندم، جو، خرما، کشمش، روغن حیوانی و روغن زیتون بوده است. روایات فوق، ناظر بر تحریم کنز به مفهوم راکدگذاشتن و از جریان خارج کردن کالاهاست که منجر به رکود اقتصادی و کاهش اشتغال و درآمد می شود.

روایت ابن منصور از امام صادق(ع): در زمان رسول خدا طعام تمام شد. مسلمانان نزد آن حضرت آمده و گفتند یا رسول خدا طعام نایاب شده و نزد کسی جز فلان، طعام وجود ندارد، دستور فرما آن را به فروش گذارد. پیامبر(ص) پس از حمد و ثنای الهی به آن شخص فرمود: ای فلان، مسلمانان می گویند طعام نایاب شده است مگر آن مقدار که نزد توست، آن را بیاور و هر طور که مایل هستی به فروش برسان و آن را احتکار مکن (منتظری، ۱۳۶۷). مضمون این روایت بر عرضه کالا به قیمتهای رایج و عدم

تصرف در قیمت‌گذاری تأکید دارد، زیرا با افزایش عرضه کالاها، دستیابی به قیمت عادلانه برای مصرف‌کنندگان، صورت عملی به خود می‌گیرد.

۳. نظر فقها در باب احتکار

نظر غالب فقها بر این است که برای حاکم اسلامی جایز نیست که محتکر را بر قیمت معین اجبار نماید، بلکه محتکر متاع را باید به روزی مقرر بفروشد و حاکم اسلامی (دولت)، به محتکر فرصت حبس بیشتر متاع را ندهد. بنابر این حتی در مورد احتکار، صحبت از قیمت‌گذاری نیست بلکه بحث بر سر عرضه کالاهای احتکار شده است که با ثبات تقاضا، خود به خود موجب کاهش قیمت‌ها خواهد شد (منتظری، ۱۳۶۷).

۴. ادله و شواهد مثبتة بازار رقابتی در اسلام

برخی از روایات و احادیث که تأییدکننده تحقق بازار رقابت کامل هستند عبارتند از:

- ۱- سوره نساء، آیه ۲۸، اشاره به تجارت از روی رضایت (تجاره عن تراض) دارد، به این معنا که قیمت پیشنهادی مورد توافق فروشنده و خریدار بوده و کالا به رؤیت طرفین رسیده باشد.
- ۲- سوره انعام، آیه ۱۵۲، درباره وفای به کیل و میزان و برقراری قسط، واحدهای سنجش و فروش می‌باید مشخص بوده و وزن و حجم کالاهای مورد مبادله معین گردد.
- ۳- نهی پیامبر (ص) از رفتن به بازار بین طلوع فجر و طلوع شمس (زودتر از دیگران وارد بازار شدن و جلب مشتری کردن)؛ همچنین در روایت دیگری از پیامبر (ص) مغبوض‌ترین مردم کسی است که زودتر از همه وارد بازار شده و دیرتر از همه از بازار خارج می‌شود. به عبارت دیگر بازار رقابتی مستلزم ورود و خروج آزادانه همه کارگزاران و فعالان بازار در چارچوب زمانی مشخص است. لازم به ذکر است که در اقتصاد متعارف نیز، عرضه و تقاضا در افق زمانی مشخص تعریف می‌شوند.
- ۴- دقت در وقت معامله (امتحان و آزمایش جنس، نگاه‌کردن و دقیق‌شدن)؛ داشتن اطلاع از خصوصیات کالا مورد تأکید ائمه و پیامبر بوده است.

- ۵- سهولت در خرید و فروش، دریافت و پرداخت (روایت از پیامبر(ص): بارک ا...علی سهل البیع، سهل الشراء، سهل القضاء، سهل الاقتضاء)؛ در واقع مفهوم کاهش هزینه‌های معاملاتی از این روایت قابل استنباط است.
- ۶- چانه‌زدن در معاملات یا سازوکار مذاکره و چانه‌زنی (Negotiating) (روایتی از امام باقر(ع) نقل است که چانه‌زدن اطمینان نفس می‌آورد...). این تعبیر در واقع سازوکار حراجی را می‌تواند ارائه کند.
- ۷- تزیین و تبلیغات (فریبنده به قصد اغفال خریداران که در شرایط انحصاری رخ می‌دهد)، مذموم است (روایت شهید ثانی در آداب تجارت).
- ۸- اخذ حداقل سود برای تداوم تجارت یا مخارج روزانه (در روایت امام صادق این حداقل برای حجم تجارت بیش از ۱۰۰ درهم لحاظ شده است).
- ۹- درخواست تنزیل قیمت پس از عقد معامله (روایت از امام صادق(ع): پیامبر از پایین آوردن قیمت بعد از ختم معامله نهی کرده است).

۵. نظر اندیشمندان و فقها در خصوص بازار

اسلام اصل نظارت دولت اسلامی را بر فعالیت عمومی و دخالت عمومی برای حمایت از مصالح عمومی و نگرانی از آن به وسیله محدودکردن آزادیهای افراد در کارهایی که با آن سرو کار دارند وضع کرده است. در اسلام به دولت اجازه داده شده است که نسبت به تصرفها و اعمال جایز و مباح در شریعت دخالت کند. بنابراین آبادکردن زمین و استخراج معادن و حفر آنها و دیگر اشکال فعالیت و تجارت، اعمال مباح و جایز هستند که شرع مقدس اسلام به‌طور کلی آنها را تجویز کرده است (اقتصاد ما، جلد اول، صص ۳۶۲-۳۶۰).

سیاست مالی اسلام به این اکتفا نمی‌کند که هزینه‌های ضروری دولت را تأمین کند بلکه هدف از آن، شرکت در برقراری توازن اجتماعی و همکاری عمومی (تکافل عام) است (همان، ص ۳۷۶). دولت اسلامی می‌تواند با تعیین نرخ یا ایجاد رقابت، قیمت را در سطح مطلوب نگه دارد و انحصار طبیعی را از بین ببرد (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، صص ۳۲۰ و ۳۲۳).

فقهای بزرگ نیز در کتب فقهی خود مثل کتاب ضمان، قیمت کالاها را به عرضه و تقاضا واگذار کرده و تصریح نموده اند که قیمت‌هایی که محور خرید و فروش در بازار است، ملاک و معیار ارزیابی است.

امام(ره)، در کتاب بیع خود اجازه قیمت‌گذاری را محدود به مواقع ضروری کرده است و در شرایط عادی معتقد است که :

تثیت قیمت اجناس جایز نیست(تحریرالوسیله، جلد ۱، ص ۵۰۲، مسأله ۲۳).
نظر آذری قمی بر این است که نظام اسلامی به اقتضای حفظ نظام می‌تواند برای کالاها نرخ‌گذاری کرده یا در انحصار خود قرار دهد. به عبارت دیگر، قیمت‌گذاری موضوع حکم ثانوی است (آذری قمی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۱).

۶. انحصار و دولت در اقتصاد متعارف

مسأله انحصار از مباحث حقوق رقابت تجارته است که به رغم سابقه دیرین انحصار، رشته‌ای جدید محسوب می‌شود. بنابراین، انحصار موضوعی ماهیتاً وابسته به حقوق خصوصی می‌باشد و به بیان دیگر، از ابتدا امری مدنی و تجاری بوده است؛ ولی در قرن بیستم دولتها جهت مبارزه و یا مهار آن به وضع مقررات و قوانین ضدانحصار پرداختند و یا در واگذاری انحصارات مداخله نموده و یا خود، اداره برخی از امور را به شکل انحصاری در دست گرفتند. مداخله دولتها نمی‌تواند ماهیت مقولات حقوقی را دگرگون سازد؛ اگرچه ممکن است برخی اجزای نظام حقوقی را دستخوش تغییر سازد. مؤید این دیدگاه، رویه و شیوه قانونگذاران دنیا در چگونگی نگرش نسبت به انحصار است. انحصار به‌طور کلی در همه نظامهای حقوقی از قبیل نظام حقوقی اسلام، حقوق عرفی و سیستمهای حقوقی مورد مطالعه، ناپسند و منفی ارزیابی می‌شود و اصول و قواعد مشهور حقوقی از جمله اصل آزادی قرارداد و فروع آن و نیز اصل مساوات، عدالت و نظم عمومی با انحصار قابل جمع نیستند.

به بیان دیگر پذیرفتن انحصار، نقض اصول مذکور را به همراه دارد. لکن با وجود این، دولتها بنا به ضرورتها و دلایل توجیهی دیگر، پاره‌ای از امور مهم جامعه، به ویژه خدمات عمومی را به‌صورت انحصاری اداره می‌نمایند. عموماً قوانین مورد مطالعه به منظور منع و جلوگیری از انحصارات خصوصی، تدوین و تصویب شده‌اند؛ تا جایی که مقررات ضد انحصار برخی از کشورها "قانون ضد انحصار خصوصی" نام دارد. گرچه انحصارات دولتی و آن دسته از انحصارات خصوصی خلاف قاعده و مغایر با اصول شناخته شده حقوقی است، ولی قراردادها و دادوستدهای انجام یافته در حوزه انحصارات دولتی در زمره عقود الحاقی به شمار می‌روند به‌طوری که طرف قرارداد فاقد اختیار واقعی لازم در عقود است (رضایی، ۱۳۷۵).

قراردادهای وضع شده در چارچوب انحصارات خصوصی از عقود غیراختیاری و اضطراری شناخته می شود؛ زیرا نه تنها قصد و رضای معاملی طرف قرارداد موجود نیست، بلکه عمل انحصارگر وضعیتی پدید می آورد که آن وضعیت موجب سلب قصد و اختیار طرف معامله است. علاوه بر این، قراردادها و توافقهایی که به قصد کسب موقعیت انحصاری شکل می گیرد، ممنوع است و قانونگذاران، آنها را نامشروع و باطل می دانند.

در اقتصاد متعارف، انواع انحصار به صورت زیر دسته بندی می شود:

الف- انحصار بر منابع طبیعی: مالکیت عمومی بر زمینها، جنگلها و معادن و...؛

ب- انحصارات طبیعی: انحصار در صناعی که بخش خصوصی به دلیل سرمایه گذاری سنگین قادر به فعالیت نیست؛

ج- امتیازات انحصاری: انحصار مربوط به حقوق مالکیت از جمله اختراعات و ابداعات و واگذاری حقوق بهره برداری؛

د- انحصارات قراردادی: انحصار مربوط به قراردادهای حاکم بین بخش دولتی و خصوصی یا در بخش خصوصی؛

ه- تباری ها و ایجاد کارتلها و تراستها: انحصار در جهت کنترل بازار و تعقیب منافع مشترک مثل اوپک. انحصارات دولتی را می توان با بعد و اندازه دولت نشان داد. اندازه دولت روی عملکرد کلی اقتصاد و رشد اثرات مهمی دارد. مطابق نظریه غالب اقتصادی، اندازه دولت بزرگتر برای کارایی تولید و رشد اقتصادی زیان آور است، زیرا اولاً وظایف دولت اغلب به صورت غیرکارا اجرا می شوند. ثانیاً تعدیل نظام های مختلف دولتی بر اقتصاد کشور، بار زیادی وارد می کند. ثالثاً بیشتر سیاستهای مالی و پولی دولت به سمت انحراف انگیزه های اقتصادی و پایین آوردن سطح کارایی تمایل دارند.

در نقطه مقابل این دیدگاه، بعضی عقیده دارند که دولت نقش حساسی در مراحل توسعه اقتصادی دارد و استدلال می کنند که اندازه دولت بزرگتر، شبیه به موتور محرکه توسعه اقتصادی است، زیرا اولاً هدایت دولت در هماهنگی تضادهای بین بخش خصوصی لازم است. ثانیاً دفاع ملی از امور حیاتی است که بدون وجود دولت امکان پذیر نیست. ثالثاً افزایش انگیزه های سرمایه گذاری و فراهم کردن یک رهبری مؤثر اجتماعی برای رشد و توسعه، تنها به دست دولت میسر است.

دولت به عنوان نماینده جمعی افراد هر کشور، انجام اموری را در جامعه عهده دار می شود که تک تک افراد آن کشور نمی توانند انجام دهند و در گذر تاریخ، عهده داری امور به دست دولت بسته به شرایط هر

کشور دستخوش تغییر شده است. این تغییرات در یک طیف کلی با دو سوی لیبرالیسم و دخالت‌گرایی قابل بررسی است. در ارتباط با دخالت دولت در فعالیتهای اقتصادی در چارچوب الگوی ساده سه بخشی دولت - بنگاه - خانوار، دولت می‌تواند به عنوان نماینده مردم وارد چرخه و نظام اقتصادی شود و این ورود می‌تواند دو جنبه داشته باشد: اول جنبه هدایت، کنترل، نظارت و اصلاح امور است که در چرخه اقتصادی رخ می‌دهد و از این جهت دولت می‌تواند دخالت خود را در نظام اقتصادی با وضع مقررات، دستورالعمل‌ها و ایجاد فعالیتهای و صدور مجوزها گسترش دهد. دوم دولت می‌تواند خود مجری سیاستها و دیدگاه‌های اقتصادی در جامعه باشد و می‌تواند منابعی را از جامعه به سوی خود سوق دهد و بنگاه اقتصادی و سازمانها و ادارات اجرایی تأسیس کند، مالکیت آنها را داشته باشد و از این طریق در نظام اقتصادی فعالیت خود را گسترش دهد.

۷. عملکرد ایران در برخورد با انحصار

مقررات ایران در مورد انحصار، دچار تغییرات زیاد شده است لکن روند کلی به سوی منع مطلق انحصار است، البته در دوران قاجار، مقررات قانونی دال بر تأیید انحصار به صورت واگذاری امتیازات انحصاری به بیگانگان اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی و ایرانیان وجود داشته است. قانون اساسی مشروطیت، انحصارات لجام گسیخته را مقید نمود و در دو اصل ۲۳ و ۲۴ آن، هرگونه امتیاز و انحصار بدون تصویب مجلس شورای ملی ممنوع گردید.

در دوران پهلوی از کثرت و شدت انحصارات گذشته کاسته شد ولی باز در تعدادی از قراردادها، به صورت انحصاری عمل می‌شد؛ به علاوه در این دوره بیش از پیش بر انحصارات دولتی افزوده شد کماینکه انحصارات مهمی در مورد نفت ایران در دست بیگانگان بود.

پس از انقلاب اسلامی هرگونه انحصار خصوصی مطلقاً نفی و منع شد. قانون اساسی جمهوری اسلامی در مقدمه خود هرگونه انحصارطلبی را نفی نمود و در اصل ۴۳ نیز انحصار را عموماً و انحصار خصوصی را خصوصاً منع کرد اما چند قانون در چند موضوع مانند حقوق مالکیت‌های معنوی، برخی حقوق انحصاری برای اشخاص به رسمیت شناخت ولی بر انحصارات دولتی به طور بی سابقه افزود. با این وجود، روح قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و گرایش اصولی قانونگذار، کاستن از انحصارات دولتی و سپردن امور به دست مردم است.

پیش‌بینی بخش تعاونی و تشکیل وزارت تعاون از یک سو و خطوط اصلی تعیین شده در قانون برنامه دوم و سوم توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مؤید صحت این مدعاست. زیرا قواعد و اصول پذیرفته‌شده حقوقی در نظام حقوقی اسلام و سیستم حقوقی ایران موافق انحصار نیستند.

در برنامه سوم توسعه، برای گذر از وضعیت انحصاری به رقابتی، آزادسازی فعالیت‌های دولتی و تصدی‌گری‌های آن و انجام اصلاحات ساختاری و تشکیلاتی مورد توجه قرار گرفت. از مهمترین موانع لغو انحصارات، وجود وظایف حاکمیتی در شرکت‌های دولتی بود که با انتزاع وظایف حاکمیتی از قوانین شرکت‌ها و تقویت حاکمیت و کاهش تصدی‌گری دولت، به منظور حل این مشکل اقدام شد.

۸. شواهد تجربی از عملکرد اقتصاد ایران

در ادبیات نظری، عناصر سه‌گانه ساختار، رفتار و عملکرد بازار از موضوعات مطرح در سازماندهی صنعتی است که وضعیت حاکم بر بازارها و صنایع را از نظر رقابت یا انحصار نشان می‌دهد. نسبت تمرکز یکی از شاخصهای مهم و کاربردی ساختار بازار است که از آن برای تعیین درجه انحصار و رقابتی بودن صنایع استفاده می‌گردد. نسبت تمرکز برحسب متغیر مورد نظر (مثلاً اشتغال، میزان فروش و حجم تجارت) بیان‌کننده سهم چند بنگاه بزرگتر در هر صنعت است. رقابت در صنعت موجب افزایش کیفیت و کارایی می‌شود.

سامانی پور (۱۳۸۰) نسبت تمرکز محاسباتی را با روش لگاریتمی نرمال برای کلیه کارگاه‌های صنعتی واقع در نقاط شهری و روستایی کشور (با متوسط تعداد شاغلان ۱۰ نفر و بیشتر و با به‌کارگیری ISIC دو رقمی در سالهای ۱۳۷۳ و ۱۳۷۶) محاسبه کرده و نشان داده است که در دو سال ۱۳۷۳ و ۱۳۷۶ صنعت "تولید محصولات توتون، تنباکو و سیگار" انحصاری‌ترین صنعت کشور بوده است. برطبق الگوی لگاریتمی نرمال در سال ۱۳۷۳ "صنایع تولید زغال کک، پالایشگاه‌های نفت و سوخت‌های هسته‌ای" و "تولید رادیو و تلویزیون و دستگاه‌های وسایل ارتباطی" به ترتیب، دارای بالاترین درجه انحصاری در این سال بودند. در سال ۱۳۷۶ "صنایع تولید زغال کک، پالایشگاه‌های نفت و سوخت‌های هسته‌ای" و "تولید رادیو و تلویزیون و دستگاه‌های وسایل ارتباطی" صنایع با درجه انحصاری بالا را تشکیل داده‌اند.

لشکر بلوکی (۱۳۷۶) با بررسی شاخصهای مختلف اندازه دولت در کشورهای مختلف جهان بر اساس اطلاعات سالهای ۱۹۷۰-۱۹۹۷ اقدام به محاسبه جایگاه ایران در میان کشورهای جهان از لحاظ

شاخصهای مصرف عمومی دولت، خالص مالیاتهای غیرمستقیم، کسری بودجه دولت، درآمدهای جاری دولت، هزینه جاری دولت و تراز بودجه جاری نموده است. مدل مربوط به اندازه بهینه مخارج دولت در مورد ایران نشان می‌دهد که اختلاف بین اندازه بهینه و عملکرد دولت در مورد کل مخارج دولت ۰/۱۷، جمع مخارج جاری ۰/۰۳، جمع مخارج عمرانی ۰/۱۱، جمع امور عمومی ۰/۴، جمع امور اجتماعی ۰/۵ و جمع امور اقتصادی ۰/۳ می‌باشد.

خدادادکاشی (۱۳۷۹) رقابت و انحصار در بازارهای صنعتی ایران را با کمک شاخص‌های تمرکز مورد بررسی قرار داده است. بر اساس مطالعه وی، بازارهای صنعتی ایران به شدت متمرکز می‌باشند و سهم بالایی از ارزش ایجادشده در بخش صنعت، متعلق به بازارهای انحصاری است و به علاوه تعداد محدودی از کارخانه‌های صنعتی ایران بر درصد قابل توجهی از بازارهای صنعتی مسلط می‌باشند. محاسبه شاخص تمرکز برحسب متغیرهای مختلف، دلالت بر آن دارد که در بخش صنعت ایران و به‌ویژه در صنایع متمرکز، بنگاه‌های بزرگ گرایش به کاربرد فناوری سرمایه بردارند.

انحصار در بخش نفت: در حال حاضر بیش از ۱۰۰ شرکت در انحصار وزارت نفت است. وزارت نفت در دوران ۸ سال فعالیت دوران سازندگی، به ده‌ها شرکت فرعی تبدیل شد و بدین ترتیب، از نظر ساختار دولتی، این وزارتخانه در این دوران روز به روز بزرگتر شد. حال اصل ۴۴ قانون اساسی ابلاغ شده است و وزارت نفت به عرضه سهام شرکت‌های نفتی و واگذاری آنها روی آورده است.

اما صنعت نفت ایران پس از انقلاب از استقلال بیشتری برخوردار شد، زیرا شرکت‌های خارجی فعال در ایران از جمله آسکو، آجیپ، ایمنکو، لاکو و ایپک که به نوعی از زمان کشف نفت تا آن زمان بر میدان نفتی کشور سلطه یافته بودند با توجه به منافع ملی کشور و عدم برداشت صیانتی بر مخازن نفتی و گازی کشور تصمیم به ترک ایران گرفتند زیرا دیگر با مطرح شدن ملی شدن‌ها سودی در انتظار آنها نبود.

با کناره‌گیری شرکت‌های خارجی، شرکت ملی نفت ایران تنها شرکت انحصاری بود که تصمیم گرفت ۵ شرکت دیگر در بخش بالادستی تأسیس کند: شرکت ملی حفاری، شرکت نفت فلات قاره، شرکت مناطق نفت‌خیز جنوب، شرکت ملی اکتشاف و بهره‌برداری شمال.

تا قبل از دوره سازندگی (۱۳۶۸) تغییر چندانی در بزرگ‌شدن و گسترده‌شدن تشکیلات سازمانی این وزارتخانه عظیم نبوده و تعداد شرکتها بسیار محدود بوده است. به عبارتی دیگر، افزایش حجم تصدی‌های دولتی در وزارت نفت وقتی بود که دوران سازندگی پس از جنگ در ایران آغاز شد و وزارت نفت برای تسریع‌بخشیدن به پروژه‌های نفتی، گازی، پتروشیمی و پالایش و پخش که از سویی نیازمند

بازسازی بودند و از سویی دیگر باید طرح‌های جدیدی در کشور احداث می‌شد، بیش از ۵۰ شرکت در بخش بالادستی را ایجاد کرد.

در حال حاضر تشکیلات کنونی وزارت نفت علاوه بر ۴ شرکت اصلی (شرکت ملی نفت، پالایش و پخش، گاز و پتروشیمی)، شامل ستاد وزارت نفت از جمله دفتر وزارتی، امور اوپک و روابط با مجامع انرژی، بازرسی کل، تشریفات و امور کارکنان خارجی، سازمان حراست، روابط عمومی، نظارت بر صادرات مواد نفتی و بازرسی کل، گزینش مرکزی، تشکیلات و روشها، معاونت در امور تولید، معاونت اداری و مالی، معاونت برنامه‌ریزی، معاونت امور نفت و گاز دریای خزر، معاونت امور بازرگانی، معاونت امور بین‌الملل، معاونت منابع انسانی و آموزش، معاونت امور حقوقی و مجلس و معاونت مهندسی می‌باشد.

شرکت ملی نفت به عنوان یکی از بزرگترین شرکت‌های زیرمجموعه وزارت نفت دارای ۲۳ شرکت تابعه است و هم‌اکنون شرکت‌های مهندسی و توسعه نفت، خدمات عمومی و بهداشت و درمان، سازمان بهینه‌سازی مصرف سوخت، کالای نفت لندن، حمل و نقل و ترخیص کالای نفت، نفت و گاز پارس، دفتر سنگاپور شرکت ملی نفت، خدمات هلی‌کوپتری، نفت خزر، پایانه‌های صادرات مواد نفتی، ملی حفاری، ملی نفت‌کش، حمل و نقل هوایی، مهندسی و ساخت تأسیسات دریایی، نفت فلات قاره ایران، بازرگانی نفت ایران، نفت مناطق مرکزی ایران، نفت خیز جنوب، بهره‌برداری نفت و گاز مسجد سلیمان، پشتیبانی، ساخت و تهیه کالای نفت ایران، کالای نفت کانادا و شرکت ملی صادرات گاز ایران از زیر مجموعه‌های شرکت ملی نفت ایران محسوب می‌شود.

۹. جمع‌بندی و توصیه‌ها

انقلاب اسلامی ایران با هدف برپایی عدالت و رعایت اصول و احکام اسلامی تشکیل شد و علی‌الاصول ارزشهای اسلامی در سیاستها و برنامه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بایستی برجسته‌شده و ثمرات و فواید آن نصیب اقشار مختلف جامعه شده و الگویی برای سایر کشورهای منطقه گردد.

یکی از ارکان اصلی حکومت اسلامی، تعامل مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان بر اساس قاعده لاضرر و لاضرار در مجرا و مسیر بازار است که عصاره فعالیت‌های تولیدی و سلايق مصرفی در آن ارائه و عرضه می‌شود. بازارها از قبل از اسلام نقش اساسی در گسترش مناسبات بین ملل مختلف در شبه جزیره عربستان داشته و با ظهور اسلام و توصیه‌های آن مبنی بر کسب روزی حلال، بر ارزش آن اضافه گشت. بازارهای عصر نبوی و عملکرد ائمه در برخورد با نارسایی‌های بازار حاکی از توجه شدید به سازوکار نیروهای طبیعی عرضه و تقاضا بوده و جز در موارد بحرانی و ضروری و به اقتضای مصالح عمومی، دخالتی در بازارها صورت نمی‌گرفته است. با تطبیق شرایط حاکم بر آن دوران و سه دهه بعد از انقلاب، به این نتیجه می‌رسیم که هنوز بستر رقابتی با گرایش و تأکید بر حذف انحصارات در اقتصاد ایران شکل نگرفته و اقدام عملی برای توسعه فضای رقابتی در بازارهای ایران به ویژه بخش صنعت صورت نگرفته است. لذا می‌توان توصیه‌های سیاستی را این‌گونه بر شمرد:

الف- تنظیم لایحه ضدانحصار و حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان در جهت ایجاد فضای رقابت و حذف رفتارهای انحصاری و غیر رقابتی؛

ب- ضرورت کوچک‌سازی دولت در تمامی بخشها با عنایت به سیاستهای اصل ۴۴ قانون اساسی؛

ج- تحدید وظایف دولت به امور امنیتی و انتظامی، دفاع ملی و قانون گذاری و نظارت بر حسن

اجرای قوانین و مقررات.

فهرست منابع:

- ۱) آذری قمی، احمد (۱۳۷۳) احتکار و گرانفروشی؛ قم: موسسه مطبوعاتی دارالعلم، چاپ اول.
- ۲) م منتظری، حسینعلی (۱۳۶۷) احتکار و قیمت‌گذاری؛ ترجمه محمد محمدی گیلانی؛ تهران: انتشارات کیهان، چاپ اول.
- ۳) اصغری، سید محمد (۱۳۷۷) بررسی حقوقی و فقهی دو مساله رشوه و احتکار؛ تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ اول.
- ۴) موسوی خمینی روح ... (ره) (۱۳۹۰ ه. ق) تحریر الوسیله؛ نجف: دارالکتب العلمیه، چاپ دوم.
- ۵) خدادادکاشی فرهاد (۱۳۷۹) انحصار، رقابت و تمرکز در بازارهای صنعتی ایران (۷۳-۱۳۶۷)؛ پژوهشنامه بازرگانی، سال چهارم، شماره ۱۵، صص. ۸۳-۱۱۶.
- ۶) دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۲) درآمدی به اقتصاد اسلامی؛ تهران: انتشارات سمت، چاپ چهارم.
- ۷) رضایی، مجید (۱۳۸۴) آثار برخی قواعد فقهی بر بازار کار؛ فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال پنجم، شماره هیجدهم، صص. ۷۶-۷۷.
- ۸) رضایی، محمد (۱۳۷۵) بررسی ماهیت حقوقی انحصار در حقوق ایران و مطالعه تطبیقی حقوق انحصار ژاپن، آلمان، آمریکا، انگلستان و لهستان؛ پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق، دانشگاه تهران.
- ۹) سامانی‌پور، حسن (۱۳۸۰) برآورد نسبت تمرکز در صنایع مختلف ایران؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه مازندران.
- ۱۰) صدر، محمدباقر (۱۳۵۰) اقتصاد ما: بررسی‌هایی درباره مکتب اقتصادی اسلام (جلد اول)؛ ترجمه محمدکاظم موسوی؛ تهران: انتشارات مؤسسه انتشارات اسلامی، چاپ اول.
- ۱۱) صدیقی و همکاران (۱۳۷۵) مباحثی در اقتصاد خرد: نگرش اسلامی؛ ترجمه حسین صادقی؛ تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.
- ۱۲) صنعتکار، حسن (۱۳۸۰) اخلاق در بازار؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ سوم.
- ۱۳) صنیع دانش، علیرضا (۱۳۷۴) بررسی علل بزرگ‌شدن دولت ایران (۱۳۷۰-۱۳۵۰)؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- ۱۴) لشکر بلوکی، صابر (۱۳۷۶) بررسی اندازه دولت و حد مطلوب آن در ایران؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه مازندران، ۱۳۷۶.
- ۱۵) یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۶) نظام اقتصادی علوی: مبانی، اهداف و اصول راهبردی؛ قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.